

ANALIZA I KARAKTERISTIKE TISKARSKO-IZDAVAČKE DJELATNOSTI U OSIJEKU

Građa na osnovu koje je izvršena ova analiza popisana je u »Osječkoj bibliografiji« koja je zasad tek u rukopisu, ali će uskoro biti pripremljena za tisak. Obuhvaćene su knjige i brošure tiskane ili izdane u Osijeku od početka tiskarstva u Osijeku, tj. od osnutka prve tiskare 1735. godine do najnovijeg vremena, godine 1976. Kako iz prvih godina postojanja tiskare nemamo sačuvanog tiskanog materijala, bibliografija praktički počinje godinom 1742.

Poput velike retrospektivne izložbe bibliografija nam prikazuje razvojni put, sve životne manifestacije i stvaralaštvo ove sredine, ukoliko je to izraženo ili oblikovano pisanom i tiskanom riječi. »Osječka bibliografija« je čisto lokalna bibliografija, jer se ograničava na ono što je u Osijeku tiskano ili izdano, no budući da obuhvaća sve (osim periodičkog tiska), bez obzira na struku ili predmet i bez obzira na to kojim jezikom je djelo pisano, ona sadrži i elemente opće bibliografije. Treba razlikovati »Osječku bibliografiju« kako smo je ovdje koncipirali od jedne eventualne »Bibliografije grada Osijeka« koja bi obuhvaćala bez obzira na mjesto tiskanja ili izdanja kao i na oblik, tj. knjiga ili članak, sve što je pisano o Osijeku.

U »Osječkim zbornicima« postepeno je objavljivana građa za bibliografiju (I Bösendorfer; IV, V, VI, VII, VIII, XI, XIII, XIV, XV Malbaša), ali je vremenom znatno proširena novim naslovima koji do tada nisu bili objavljeni. Sada, kada proslavljamo stogodišnjicu Muzeja Slavonije, moramo upravo u vezi s njegovom širokom aktivnošću istaknuti i zasluge za mogućnost sastavljanja ovakove lokalne bibliografije. Muzej je, naime, od prvih početaka skupljao sve što je u Osijeku tiskano, a otkupom zbirke osječkog bibliografa i sakupljača Oskara Friml-Antunovića godine 1929. stvorena je ova jedinstvena i vrlo vrijedna Zavičajna zbirka tzv. »Essekiana« koja sadrži velik broj rariteta.

Evidentiranje građe za »Osječku bibliografiju« naravno nije moglo ostati ograničeno na ono što se moglo naći u Muzeju ili u Osijeku, nego su se istraživanja i traganja proširila na veći broj drugih knjižnica i na podatke iz literature ili drugih bibliografija. Time je stvorena mogućnost za ovakovu analizu i za sagledavanje karakterističnih crta koje uočavamo u toj cjelini i po kojima se »Osječka bibliografija« razlikuje od drugih bibliografija mjesta.

*

Osnutak i rad prve tiskare u Osijeku pada u vrijeme kada se u netom izgrađenoj tvrđavi nakon oslobođenja Osijeka i Slavonije od Turaka postepeno oblikuje

---

Marija Malbaša, prof.

Muzej Slavonije, Osijek, umirov. viši bibliotekar

Museum Slavoniens, Osijek, Bibliothekarin i. R.

gradski život. Tiskaru su osnovali franjevci za potrebe samostanskih i dušobrižničkih funkcija kao i za potrebe visoke teološke škole koja je djelovala u osječkom Franjevačkom samostanu. Kao godina osnutka tiskare uzima se godina 1735. kada je Visoka teološka škola postala »studium generale« tj. fakultet. Budući da ovo nije bila javna tiskara, nije mogla služiti potrebama sve razvijenijeg municipalnog života i zahtjevima građana, samo je izuzetno tiskan tekst izvan samostanske tematike, stoga gradska uprava na temelju natječaja prima tiskara Ivana Martina Divalda 1775. godine. Divaldovom tiskarom u Osijeku zapravo tek počinje tiskarsko-izdavačka djelatnost širega značenja.

Prateći naslove ove bibliografije sagledavamo razvoj Osijeka od malog gradića razdijeljenog na tri gradske općine do današnjeg Osijeka, grada sa 110 000 stanovnika, i privrednog i kulturnog središta slavonsko-baranjskog područja. Svojim postojanjem uključen je u povijesna zbivanja, u politička strujanja, u ekonomske, društvene i kulturne situacije određenog vremena. Osijek proživljava svoj vijek u sklopu date državne zajednice, a unutar svojih municipalnih okvira stvara i izražava svoje lokalne specifičnosti, a sve se to odražava u naslovima i sadržajima tiskanih knjiga.

Pregled tiskarsko-izdavačke djelatnosti ne predstavlja potpunu političku, privrednu i kulturnu povijest Osijeka, ali je nedvojbeno da pruža važnu osnovu za izradu takove povijesti.

*

Zbog jasnijeg i lakšeg uočavanja nekih karakterističnih elemenata razdijelila sam ovaj vremenski raspon od 1742. do 1976. godine obuhvaćen »Osječkom bibliografijom« na nekoliko razdoblja koja, svako za sebe, predstavljaju po jednu etapu u razvojnem putu grada Osijeka.

Najstariji odsjek zauzima prvih sto godina kontinuiranog postojanja tiskarstva u Osijeku i seže do godine 1841. kada je u Divaldovoj tiskari usvojen Gajev pravopis. To je vrijeme kada Osijek zajedno sa Slavonijom polagano ali sigurno prevladava zaostalost nastalu stošezdesetogodišnjom turskom okupacijom, te nastoji sustići i u ekonomskom i u kulturnoprosvjetnom pogledu ostale dijelove Hrvatske.

Kako je već spomenuto, Franjevačka tiskara nije radila za širu javnost već samo za potrebe svojih osnivača, pa su stoga tekstovi svjetovnog sadržaja samo izuzetak. Divaldova tiskara se nadovezuje izravno na Franjevačku, pa u početku među njenim proizvodima prevladavaju tekstovi nabožnog sadržaja. Ipak se ubrzo javljaju tekstovi pisani u prosvjetiteljskom duhu, dakle pučko-prosvjetnog sadržaja, inicirani potrebom ekonomskog i prosvjetnog uzdizanja naroda ovoga kraja. U Osijeku kao metropoli Slavonije okupljaju se slavonski pisci, u to vrijeme većinom iz redova franjevaca, pa su počeci slavonske pismenosti i književnosti vezani za Osijek i Divaldovu tiskaru, uz imena Velikanovića, Kanižlića, Katančića, Paviševića, Belkovića, i mnogih drugih koji su svoja djela tiskali u Osijeku.

Mnoge pojedinosti iz javnog i privatnog života u gradu iznose pred nas mnogobrojni prihodni spisi, pjesme, govori, pozdravi, propovijedi, čestitanja itd.,

a najvažniji događaj prikazan u takovim prigodnim stihotvorima je proglašenje Osijeka slobodnim i kraljevskim gradom 1809. godine. Osim prigodnih spisa vezanih za događaje u Osijeku ili na užem području Slavonije, ima i takovih koji evociraju ratne zapletaje Austrijske Carevine — to su razne propovijedi pri ispraćaju graničarskih regimenti na razna bojišta.

Posebno mjesto među publikacijama iz ovog najstarijeg razdoblja zauzimaju javne rasprave koje su se prema nastavnom programu teoloških visokih škola održavale u franjevačkim samostanima i sačinjavale dio ispita studenata filozofije i teologije. Nakon prestanka rada Franjevačke tiskare 1774. godine te se rasprave tiskaju kod Divalda. Te su raspravice prvi dokaz o razini školstva Franjevačke provincije. Od početka 19. stoljeća tiskaju se redovito godišnji izvještaji Gimnazije i elementarnih škola, pa nas to informira ne samo o broju polaznika, dakle o širenju elementarnog i srednjeg obrazovanja, nego i o tome odakle su dolazili učenici u osječke škole, jer je uz ime označeno i mjesto rođenja.

Treba svakako spomenuti i Divaldove kalendare, jer su ovi svojim zabavnim i poučnim dijelom dospijevali u najšire slojeve i najskromnije domove i tamo često predstavljali jedino štivo.

Što dublje ulazimo u 19. stoljeće tiskarsko-izdavačka djelatnost postaje sadržajno raznovrsnija, a krug korisnika tiskarskih usluga sve širi. To je opet jedan od elemenata kulturnog i ekonomskog uspona ove sredine.

Prihvatanje Gajevog pravopisa u Divaldovoj tiskari 1841. godine uzeli smo kao početak druge etape u našoj podjeli. To je samo jedan od znakova prodiranja novoga duha i ideja ilirizma kao i jačanje otpora protiv germanizacije i mađarizacije, a vidljiv dokumenat toga raspoloženja u Osijeku je poziv na pretplatu za zabavnik »Jeka od Osijeka« iz godine 1841. te pjesme i spisi slavonskih iliraca Mate Topalovića, Jurja Tordinca i drugih.

U prvo desetljeće ovoga drugoga razdoblja pada revolucionarna godina 1848. koja je Osijeku donijela prve njemačke novine »Der Volksredner für Vaterland, Freiheit und Gesetz...« a u ostaloj tiskarskoj djelatnosti političke proglase, letke, prigodne govore itd. Ovdje moramo zabilježiti i prvi slučaj da se jedna knjiga tiska u osječkoj nakladi ali izvan Osijeka (»Die Übergabe der Festung Essegg an die kaiserlichen Truppen...« Fünfkirchen 1851. u nakladi osječke knjižare Dragutina Lehmana).

Imenovanje biskupa Strossmayera 1850. godine jeste događaj koji je u izdavačkoj djelatnosti Osijeka zabilježen najvećim brojem prigodnih tiskopisa.

U drugoj polovici 19. stoljeća u tiskarsko-izdavačkoj djelatnosti snažno dolazi do izražaja velik broj publikacija privrednog karaktera kao rezultat privrednog razvoja i općeg porasta trgovačkog i novčanog poslovanja. Osnovana je Trgovačka i obrtnička komora (1853) koja već od 1860. izdaje izvještaje, a koji nam danas predstavljaju bogat izvor za proučavanje nastanka i razvitka trgovine i industrije kao i svih poteškoća i problema oko privrednog napretka Osijeka i Slavonije. Osnovani su i neki novčani zavodi koji izdaju svoje godišnje izvještaje i obračune, zatim se interes za drvnu industriju i eksploataciju šuma očituje u nekoliko stručnih knjiga s toga područja. Društvo slavonskih liječnika osnovano 1874. i gradnja osječke bolnice 1873. stvaraju preduvjete za pojavu cijelog niza publikacija medi-

cinske struke. Zbog specifičnih hidrografskih i klimatskih prilika ovoga kraja vrlo je važan problem regulacija rijeka, odvodnja tla i isušenje močvara, pa su i te teme obilno zastupane u bibliografiji. Rješavanje pitanja opskrbe Osijeka pitkom vodom možemo pratiti kroz dugi niz godina, jer se o tome mnogo pisalo. I drugi komunalni problemi iskrsavaju pred nama kao kanalizacija, uvođenje rasvjetnog plina, konjski tramvaj i sl. Zbog pitanja željeznica, posebno zbog izgradnje željezničke pruge preko Osijeka, Trgovačka komora upućuje mnoge predstavnike i prijedloge banu i ugarskom ministarstvu željeznica, a svi se ti elaborati i predstavljeni objavljuju tiskom.

Idući ukorak s potrebama vremena osnivaju se u Osijeku i nove srednje škole: Gradska realka 1870, Viša trgovačka škola 1893. i Učiteljska škola također 1893. I za ove se škole tiskaju godišnji izvještaji kao i za ostale osječke škole, pa se povećava broj edicija u vezi sa školstvom.

Društveni, kulturni i zabavni život možemo pratiti na osnovu tiskanih statuta i izvještaja mnogih društava koja su osnovana tokom 19. stoljeća. To su karitativna, stručna, staleška, glazbena i pjevačka društva, zatim vatrogasna, streljačko, pčelarsko, gospodarsko društvo i još mnoga druga manje značajna.

O kazališnom i glazbenom životu koji je u drugoj polovini 19. stoljeća u Osijeku već vrlo razvijen, nalazimo u pregledu osječkih izdanja također brojne tragove.

Ne možemo se zadržavati na pojedinostima ili iznositi makar samo manji broj značajnijih naslova, već se moramo ograničiti na iznošenje glavnih obilježja određenog vremenskog razdoblja koja se očituju putem sačuvane tiskane građe.

Početak treće etape u razvojnog putu Osijeka koji želimo prikazati pomoću bibliografskih podataka, jeste vrijeme prijelaza stoljeća kada se počinje osjećati nova komponenta u političkom, društvenom i javnom životu, a to je opozicija protiv germanizacije i mađarizacije, te ekonomske eksploatacije. To je vrijeme buđenja i jačanja nacionalne svijesti u nacionalno heterogenom Osijeku. Politička borba opozicije urodit će osnivanjem Prve hrvatske dioničke tiskare i pokretanjem prvog hrvatskog dnevnika u Osijeku »Narodne obrane« u listopadu 1902. godine. Ovo razdoblje zauzima tek dvadesetak godina do kraja prvog svjetskog rata i ne ističe se naročito bogatom tiskarsko-izdavačkom djelatnosti.

Neki neriješeni vitalni komunalni i prometni problemi vuku se iz prošloga stoljeća u ovo, pa se i dalje piše o vodovodu, kanalizaciji, o željeznici, o plinskoj rasvjeti i sl. Pored izvještaja Trgovačke i obrtničke komore sada izlaze od devedesetih godina 19. stoljeća i izvještaji Županije virovitičke koji nam pružaju uvid u mnoga pitanja upravnog, političkog i privrednog karaktera cijelog područja. Kako se radi sada o osnivanju novih industrija, pojavljuju se radovi o uzgoju šećerne repe i lana pored drugih stručnih brošura iz područja stočarstva. Društvo za nabrazbu pučanstva »Prosvjeta« u duhu parole »Prosvjetom k slobodi« izdaje niz pučko-prosvjetnih knjižica kojima su autori većinom učitelji. Uopće, u ovo doba vidljivo istupaju učitelji kao pisci dječjih, omladinskih i pučko-prosvjetnih knjiga. Srednjoškolski profesori objavili su nekoliko znanstvenih radova pa se time diže intelektualna razina književne produkcije. Osnivanje Hrvatskog kazališnog društva koje će ostvariti osnivanje Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku (1907) kao i osnivanje Kluba hrvatskih književnika (1909) koji će okupiti književničke snage Osijeka i Slavonije, vrlo su važne pojave ovoga vremena, a vidno se odražavaju i

Divaldiana u Osijeku.

Prvu su štampariju u Osijeku imali **franjevci**. Bila je smještena u starom samostanu s. Križa (Fakultetska ulica) i radila od g. 1735.—1774. Kada su franjevci štampariju napustili, kupio je sav pribor **Ivan Martin Divald**, koji je g. 1775. dobio koncesiju za štampariju. Njegova je štamparija bila u gradskoj kući u Tvrđavi. Tu je iznajmio i stan. S Divaldovom štamparijom razmahao se kulturni preporod u Slavoniji, jer su se oko te štamparije okupili svi slavonski intelektualci XVIII. v., doštampavali svoja djela i udarili time osnove regionalnoj **slavonskoj književnosti**. Divaldova je štamparija radila punih osam decenija (1775.-1857.)¹⁾ Niže donosimo sve edicije iz Divaldove štamparije (**Divaldiana**), koje se nalaze u Osijeku (u osječkom muzeju, u franjevačkom samostanu, u mojem posjedu). Bila bi patriotska dužnost svih onih privatnika, koji imaju koji tiskopis iz Divaldove štamparije, da ga ili poklone osječkom muzeju ili dadu na uvid piscu ovih redaka, da nadopuni Divaldiana.

A) **Joannes Martinus Divald** (1775.—1806.):

1. **Libellus / Tripartitus / cujus / Pars Prima: / Abusus, in sacrificio Missae / occurrentes, corrigat. / Secunda: / inclinationes debitas in eo / dem, et sub officio divino, in choro, / observandas, praescribit. / Tertia: / modum inseriendi, in Missa / privata, exhi-**

bet. / A Patre Joanne Velikanovich, Pro / vinciae S. Joannis a Capistrano, Ordinis Minorum, Regularis Observantiae, Alumno, in / lucem datus, et iis, qui ad supradicta ministeria rite obeunda sunt destinati, oblati. / et consecrati. / Cum Permissu Superiorum / Essekini / Typis Joannis Martini Divald. / MDCCLXXV. / 8° str. 39.

2. **Sancto Joseph / utriusque testamenti / patriarchae, / patri Christi / Mariae sponso, / patrono suo potentissimo / has quique pagnegres / offert consecratque / P. F. Joseph Pavissevich. / Ord. Min. Reg. obs. / Lector generalis / Superiorum adprobatione et licentia. / Mursae, / litteris Divaldcentia. / MDCCLXXVI. / 4°. II.+20.**
3. **Mukka / gospodina nashega / Isukersta / i plac Dvice / Marie / Majke Njegove / za pivanje u redno sloxeno od / Otca fra Petra Knexevicha, / reda svetoga Franceska od / obsluxenjah, derxave pri / svetoga odkupitelja u / Dalmacii, / koja / od nikih ricsih, u ovima stranama, / kod Illirah, neobiscajnih, ocsisti Otac Fra / Ivan Velikanovich, reda istoga, derxave / Svetoga Ivana Kapistrana, i csini priutishtiti. / S' dopushtenjem stareshinah. / U Osiku, / Slovih Ivana Martina Divald. Godine MDCCLXXVI. / 8° st. 80.**

Inicijator i prvi bibliograf osječke zavičajne zbirke tiskovina, dr Josip Bösendorfer popisuje »sve edicije iz Divaldove štamparije, koje se nalaze u Osijeku« (1775—1855) (Bösendorfer, J.: Divaldiana u Osijeku. — Osječki zbornik, 1942, 1, str. 70—89 i p.o.)

u tiskarsko-izdavačkoj djelatnosti. U ovom kontekstu treba istaknuti i nastojanja knjižara Radoslava Bačića da u Osijeku stvori suvremenu knjižaru i umjetnički salon. U nakladi svoje knjižare izdaje nekoliko svezaka modernih hrvatskih pisaca i nekoliko prijevoda, dapače i dramske tekstove namijenjene mladom Hrvatskom narodnom kazalištu kojemu je on bio jedan od glavnih i najzaslužnijih pokretača.

U ovom razdoblju treba spomenuti još jednu, za nacionalnu heterogenost osječkog stanovništva prije prvog svjetskog rata karakterističnu pojavu, a to je osnivanje mađarske tiskare i mađarskih novina 1908. godine. Obje su subvencionirane od mađarskih vlasti.

Iako novčani zavodi i industrija dalje izdaju svoje izvještaje, u ovoj trećoj etapi naše podjele brojčano prevladavaju izdanja neprivrednog karaktera. Za rata opada broj publikacija, a mnoge nose pečat vremena. Interesantna je manja grupa pučkih pjesama kojima su autori vojnici ili kaplari 78. domaće pješadijske pukovnije. Nastale su u ratu i opisuju doživljaje i događaje sa raznih frontova. Knjižice su izlazile u jeftinoj opremi i bile vrlo popularne.

Propašću Austro-Ugarske monarhije završava razdoblje staroga Osijeka.

Politički, ekonomski, a donekle i nacionalni odnosi jako su se izmijenili osnivanjem Države SHS, pa stoga vrijeme stare Jugoslavije tj. razdoblje između dvaju ratova u ovom bibliografskom pregledu izdvajamo kao četvrtu etapu u razvitku i oblikovanju životnih prilika u Osijeku. Ovu etapu ipak protežemo do kraja rata, do godine 1945, jer ratne godine u suštini ne znače toliko prekid, koliko veliki zaokret na tom razvojnom putu.

Odmah nakon sloma Monarhije, Socijaldemokratska stranka u Osijeku osniva Radničku štampariju (1918—1926) i izdaje »Radničke novine«, dok Hrvati zajedničari 1920. pokreću »Hrvatski list« u svojoj novoosnovanoj Građanskoj tiskari. Srbi radikali također osnivaju tiskaru (1920) i pokreću list »Stražu«. Ovim jednostavnim podacima samo je ukratko naznačeno kojim se smjerovima kretala politička borba idućih godina u Osijeku, slično kao i u ostalim dijelovima Jugoslavije. Političke suprotnosti mnogo jače se odražavaju u novinama nego u ostalom tiskanom materijalu, a politička orijentacija korisnika tiskarskih usluga često se ispoljava upravo u izboru tiskare kojoj povjeravaju posao.

Izmijenjeni državnopravni odnosi stvaranjem države SHS zahtijevali su prilagođavanje statuta, pravilnika, poslovnih redova itd. tvornica, poduzeća, banaka, društava i drugih organizacija novim prilikama, pa te godine obiluju publikacijama ove vrste. Vidimo istovremeno koje su organizacije preživjele rat, koje su nestale, a koje iznova nastale. Trgovačko-obrtnička komora prelazi od izdavanja godišnjih izvještaja na objavljivanje zapisnika plenarnih sjednica. Uvid u gradske financije i probleme pružaju proračuni Gradskog poglavarstva. Nekoliko adresara objavljenih u tom razdoblju donose imena i zanimanja stanovništva, popise ulica, trgovina, obrtničkih radnji, slobodna zanimanja itd. Između 1925. i 1930. održavaju se u Osijeku dva puta godišnje velesajmovi i tiskaju opširni katalozi koji opet sadrže dragocjene informacije o privrednom životu Osijeka i Slavonije. Godine 1925. iskrsava nova tema: elektrifikacija grada, električni tramvaj i s tim spojena pitanja. U školstvu nastupaju također neke promjene, osniva se Ženski licej, odnosno Ženska realna gimnazija koja će odsada popunjavati broj izdanih školskih izvješta-

Prof. MARIJA MALBAŠA

**Sto dvadeset i pet godina
štamparske djelatnosti u Osijeku**
(Nastavak)

Nadopune i nastavak osječke bibliografije 1954. i 1956. godine u Osječkom zborniku — Malbaša, Marija. Sto dvadeset i pet godina štamparske djelatnosti u Osijeku (1748—1873). — OZ, 1954, 4, str. 105—140, (Nastavak (1748—1876)). — OZ, 1956, 5, str. 209—232 + 6 fot. nepag., također i p.o.)

ja, dok se Klasična gimnazija napušta. Viša djevojačka škola pretvara se u Građansku školu.

Književno stvaralaštvo nije naročito plodno. Nema značajnijih književnih djela koja bi prelazila okvire lokalnog interesa i značenja. Ipak je zastupan veći broj pisaca novela, pripovijedaka i pjesama. Prijevodna literatura je nešto bogatija, iako se ni ovdje ne radi o djelima svjetske literature nego o zabavnim romanima. Mnoge su tiskare iz komercijalnih razloga počele tiskati romane u sveščićima, a Građanska tiskara izdala je cijelu biblioteku prevedenih romana koji su prvotno izlazili u podlistku »Hrvatskog lista« a onda kao samostalne publikacije. Najveći komercijalni uspjeh svakako je imao roman »Čaruga« koji je i autorom (Franjo Babić) i fabulom vezan za Osijek.

U ovom razdoblju možemo registrirati i nekoliko znanstvenih i stručnih djela, doktorskih disertacija, prijevoda filozofskih djela, knjiga s područja povijesti, medicine, hidrotehnike, trgovački leksikon itd.

Sportska aktivnost u vremenu između dvaju ratova u bibliografiji ne dolazi jače do izražaja, jedino je vidljivo oživljavanje sokolstva jer se tiskaju radni programi i uputstva za javne vježbe i sletove.

Tradicija društvenog i kulturnog života očituje se u nizu spomenica i jubilarnih izdanja, npr. Građanskog streljačkog društva (140 god.), Dobrovoljnog vatrogasnog društva (50 god.), Hrvatskog sokola (25 god.), Kluba hrvatskih književnika i umjetnika (20 god.), Narodnog kazališta (20 god.), zajednička spomenica pjevačkih društava i dr. Kazališni život osim drugih publikacija dokumentiraju i izvještaji o kazališnim sezonama, dok glazbeni život dobiva i svoj povijesni prikaz pokazujući dugu tradiciju glazbene kulture u Osijeku. Likovni život izražen je većim brojem kataloga likovnih izložbi održanih u Osijeku.

Spomena vrijedna je i izdavačka djelatnost Arheološkog kluba Mursa upravo u ovoj prigodi proslave stogodišnjice Muzeja, jer je klub sa ciljem da pomaže Muzeju izdao ne samo jedan zbornik, već i nekoliko radova iz prošlosti Osijeka kojima su autori članovi kluba. Jedno od najznačajnijih izdanja kluba je Vodič kroz Gradski muzej. Godine 1942. izlazi prvi broj »Osječkog zbornika« i time Muzej prvi puta stupa pred javnost s rezultatima rada svojih članova i suradnika.

Već nekoliko godina prije početka drugog svjetskog rata primjećuje se pojava izdanja njemačke narodne skupine, odnosno kulturbunda kao što je »Jahrbuch des Deutschtums in Slawonien« 1937. godine. To je odraz nacionalsocijalističke propagande koja je svim silama težila da privuče u svoj krug ovdašnje Nijemce. Za vrijeme rata bilo je u Osijeku sjedište njemačkog ureda za propagandu, ureda za poljoprivredu i ureda za umjetnost i znanost. Svi su oni izdavali razne propagandne brošure, godišnjake i kataloge izložaba, a tiskali ih u vlastitoj tiskari, odnosno u tiskari koju su zaplijenili od vlasnika Jevreja Miroslava Friedmanna. Tu su tiskali i svoje novine »Grenzwacht«.

Zbog zatvaranja tiskara kojima su vlasnici bili Jevreji ili Srbi smanjen je broj tiskara, a zbog općih teških ratnih prilika i nestašice papira, opada izdavačka djelatnost.

Moramo navesti da su u Osijeku djelovale vrlo aktivno neke ilegalne tehnike i umnažale letke, džepne novine, plakate, brošure i drugi materijal.

Peta etapa u našoj analizi počinje stvaranjem Federativne Narodne Republike Jugoslavije, što je značilo radikalni prekid sa starim poretkom i društvenim odnosima i ulazak u socijalizam, u socijalističku izgradnju i obnovu zemlje. Te činjenice jednako su doživljavali svi dijelovi naše zemlje, one su jednako dolazile do izražaja u tiskarsko-izdavačkoj djelatnosti svih mjesta gdje su se tiskale i izdavale knjige. U naslovima publikacija pojavljuju se novi izrazi, novi pojmovi i sadržaji kao: narodni front, narodni odbori, radne akcije, petogodišnji plan, partijska konferencija, tvornički komitet, sindikat, socijalistički savez, savez omladine, radničko samoupravljanje, pravilnici o radnim odnosima, samoupravni sporazumi itd. Sve te publikacije kojih je velik broj registriran u našoj Bibliografiji, odraz su naše stvarnosti, našeg puta u socijalizam, ali se na toj građi nećemo zadržavati, budući da ne predstavlja nešto specifično za osječke prilike, već u svojoj suštini podjednako važi za cijelo naše društvo.

Ako promatramo ostalu tiskarsko-izdavačku djelatnost između godine 1945. i 1976., možemo utvrditi da se kroz prvih desetak godina osim ovakovih publikacija društveno-političkog karaktera tiskalo vrlo malo. Ipak, polagano ali sve jasnije u bibliografiji se ocrta lik novog Osijeka, koji je eto, od 1975. godine, postao i sveučilišni grad. Ne želim ovdje govoriti o osnivanju i radu većeg broja instituta i zavoda, centara za studij koji su dosada već prerasli u fakultete, o narodnim sveučilištima, proširenju Muzeja, osnutku Galerije likovnih umjetnosti, Historijskog arhiva, Zavoda za zaštitu spomenika i još mnogih drugih ustanova, a na kraju i Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, ali nam ove ustanove ulaze u bibliografiju, jer sve one u okviru svoje redovite djelatnosti izdaju i svoje publikacije. Održan je i jedan znanstveni sabor i cijeli niz simpozija, stručnih sastanaka i drugih kulturnih i znanstvenih manifestacija, a saopćenja i rezultati rada objavljuvani su u većem broju publikacija. U ovu kategoriju znanstvene i stručne literature ulaze i skripta i udžbenici za pojedine fakultete kao i zbornici radova profesora tih fakulteta (Ekonomski fakultet, Poljoprivredno-prehrambeno-tehnološki fakultet, Pedagoška akademija, sada također već fakultet). Poljoprivredni institut, Zavod za stočarstvo i Zavod za agrotehniku kukuruza već više godina imaju svoje stalne publikacije. Izdan je i veći broj edicija medicinske i farmaceutске struke, jer internisti, stomatolozi i farmaceuti, kao i Institut za psinomedicinu saobraćaja, održavaju svoje redovite simpozije ili stručne sastanke, a materijali se publiciraju. Izdane su i dvije knjige povijesti osječke bolnice i nekoliko disertacija za doktorat medicinskih znanosti.

Struku privrede zastupaju među ostalima i Ekonomski institut i Privredna komora. Tiskani su razni planovi i programi razvoja, studije o marketingu, prikazi rada i razvoja pojedinih poduzeća, nekoliko teoretskih i praktičkih obrada privredne problematike Osijeka i osječkog područja itd. Centar za znanstveni rad JAZU počeo je također izdavanje »Radova«.

Humanističke znanosti, kazalište, književnost, likovna umjetnost i glazbeni život dobro su zastupani u bibliografiji ovoga razdoblja, ali kako je već rečeno, značajnije tek od šezdesetih godina. Tu je prije svega Osječki zbornik, glasilo Muzeja Slavonije koji među poslijeratnim izdanjima ima najdulju tradiciju. Historijski arhiv izdaje seriju »Građa za historiju Osijeka i Slavonije«, Galerija likovnih umjetnosti »Osijek« velik broj kataloga svojih izložbi, kao i nekoliko studija o likovnoj umjetnosti i umjetnicima. Hrvatsko narodno kazalište doživjelo je svoj historijski prikaz prigodom 50-godišnjice i 60-godišnjice osnivanja. »Anale komorne opere i baleta«, zatim »Festival tamburaške glazbe«, »Memorijal Franjo Krežma«, Tamburaško društvo Pajo Kolarić itd. fiksirani su u bibliografiji prigodnim publikacijama. Dugu tradiciju glazbenog života kojom se Osijek posebno ponosi prikazuju također publikacije o povijesti glazbenog života i povijesti muzičkog školstva u Osijeku.

Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta »Božidar Maslarić« izdaje časopis »Reviju« i seriju »Vrbaci« gdje se objavljuju prvi pjesnički radovi mladih pjesnika, a izdao je i nekoliko scenskih komada za »Miniteatar«. Pokrenuo je i »Biblioteku Revije« u kojoj se objavljuju književni i kulturnopovijesni radovi. U

seriji »Plake.a« udruženi su likovni radovi i stihovi. Glas Slavonije pokrenuo je također nekoliko serija, kao »Šahovska biblioteka«, »Marksistička tribina«, i »Biblioteka Vez«.

Osim publikacija vezanih za određene ustanove ili uključenih u pojedine serije, tiskano je naravno i dosta drugih knjiga različite tematike, ali se mi ovdje ne možemo zadržavati na pojedinostima koje ne predstavljaju neku specifičnost ili posebnu karakteristiku.

Podaci navedeni u ovoj analizi za razdoblje od 1945. do 1976. godine pokazuju da je posljednjih petnaestak godina tiskarsko-izdavačka djelatnost vrlo živa i kreativna zahvaljujući napredovanju grada Osijeka na putu k ostvarenju njegova cilja da bude ne samo privredni već i obrazovni, znanstveni i kulturni centar slavonsko-baranjskog područja.

Na kraju ove analize tiskarsko-izdavačke djelatnosti u Osijeku od 1742. do 1976. godine možemo utvrditi neke činjenice i karakteristike koje iz nje proizlaze. Ustanovili smo da opći povijesni momenti, konkretna politička konstelacija, društvene, ekonomske i kulturne prilike određenog vremena kao i lokalni odnosi i problemi određuju duh, karakter i sadržaj objavljenih knjiga, odnosno da se svi ovi elementi odražavaju u cjelokupnoj tiskarsko-izdavačkoj djelatnosti koja na taj način pruža uvid u razvojni put i široki diapazon kreativnog rada ostvarenog u našem gradu u vremenu od gotovo dva i pol stoljeća.

Bibliografija nam počinje raspravama i predavanjima profesora teološke visoke škole, ali se interes okrenuo uskoro više prema prosvjetiteljskim i gospodarstvenim ciljevima. Intelektualna razina pisaca 18. stoljeća u Osijeku na evropskoj je visini, spomenimo samo eruditu Katančića. Devetnaesto stoljeće, osobito drugu polovinu u Osijeku obilježava ekonomski uspon, počeci razgranate trgovine, novčarstva i industrije, stoga je velik broj publikacija privrednog karaktera.

U nacionalno heterogenom Osijeku pod kraj 19. i na početku 20. stoljeća budi se i jača nacionalna svijest, što je izraženo osnivanjem prvog hrvatskog dnevnika, Hrvatskog narodnog kazališta i Kluba hrvatskih književnika.

Između dvaju ratova u Osijeku rade mnoge tiskare, neke od njih tvorevine su političkih stranaka, pa je time većinom već i a priori obilježena izvjesna karakteristika kod njih tiskanih publikacija. Zadnjih godina ovog međuratnog razdoblja, a osobito za vrijeme rata, kao izdavač knjiga nastupa njemačka narodna skupina, dok njemački okupatori čak jednu jevjerjsku tiskaru pretvaraju u tzv. »Deutsche Druckerei«.

Poslije godine 1945. sasvim novu kategoriju u bibliografiji predstavljaju publikacije društveno-političkog karaktera kao odraz novih društvenih odnosa. Od šezdesetih godina nadalje sve je više stručne literature, visokoškolskih i sveučilišnih udžbenika, znanstvenih radova, jer instituti, zavodi, fakulteti, razne organizacije i kulturne ustanove objavljuju rezultate svojih istraživanja kao i stručnih i znanstvenih radova svojih članova i suradnika. Broj autora stalno se povećava, a krug obrađenih tema i problema sve se više proširuje, pa se postepeno gubi izrazito lokalno obilježje u Osijeku tiskane literature što je bilo vrlo karakteristično za starija razdoblja. Poljoprivreda i stočarstvo zastupani su u bibliografiji kroz prikazano vrijeme već od 18. stoljeća. da bi sada u zadnja dva desetljeća zauzela

vidno mjesto zahvaljujući institutima, zavodima i fakultetu koji se tim pitanjima bave. Isto tako nalazimo tragove medicinske struke već u prvim desetljećima 19. stoljeća, a danas nas stručni sastanci internista, stomatologa, farmaceuta, kao i »Medicinski vjesnik« i Institut za psihomedicinu saobraćaja opskrbljuju medicinskom stručnom literaturom. Kazalište, glazbeni život i likovna umjetnost u bibliografiji se također pojavljuju dosta rano — iz kraja 18. stoljeća imamo tekstove za dvije školske drame što su ih izvodili pitomci Franjevačke bogoslovne škole, a prvi statut Društva prijatelja glazbe tiskan je 1830. godine.

Što se tiče umjetničke književnosti, tu je tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku dosta oskudna, jer Osijek sam nije dao ni u prošlosti ni u novije vrijeme pjesnika, novelista ili romanopisca velikoga dometa i opće priznatih. Naši mladi suvremenici zastupani u izdanju »Vrbaci« moraju svoje talente još razvijati.

Jednu specifičnost tiskarsko-izdavačke djelatnosti u Osijeku predstavlja višejezičnost, ali se to odnosi samo na vrijeme do godine 1945. Knjige su tiskane na latinskom, hrvatskom i njemačkom jeziku, ima nešto na mađarskom i nekoliko na francuskom jeziku. Ograničiti se samo na »Essekiana croatica« značilo bi dati nepotpunu i netočnu sliku staroga Osijeka, stoga smo obuhvatili sva izdanja bez obzira na jezik.

Pojava upotrebe drugih jezika u Osijeku osim hrvatskoga kod pisanja i tiskanja knjiga ima svoje korijene u historijskim i političkim okolnostima i u viš nacionalnom sastavu osječkog stanovništva u prošlosti.

Velik broj latinskih naslova u 18. i na početku 19. stoljeća ne iznenađuje nas kad znamo da je službeni jezik bio latinski, da se nastava u gimnaziji vršila latinskim jezikom i da su pisci mnogih u bibliografiji navedenih tekstova bili svećenici (franjevci ili svjetovnjaci). Knjige namijenjene puku, širim građanskim i seoskim krugovima pisane su i u 18. stoljeću hrvatskim jezikom. Stanovito objašnjenje potrebno je za razmjerno velik broj tekstova na njemačkom jeziku. Prva njemačka knjiga tiskana je u Osijeku 1777. godine.

Kada je nakon oslobođenja Slavonije u Osijeku izgrađena tvrđava (1710. do 1721), ovamo su doselili mnogi stranci. Najviše je bilo Nijemaca, većinom zanatlija a manje zemljoradnika. Kako su ovi bili ekonomski jači i obrazovaniji od domaćeg stanovništva, doskora su stekli ugled i utjecaj u javnom gradskom životu, pa je njemački postao jezik sporazumijevanja među svim tim strancima i domaćim stanovništvom ne samo u poslovnim krugovima već u javnom životu uopće. Osim toga, njemačkim jezikom uredovala je vojska, gradsko satništvo, pošta itd. Državna vlast je svuda provodila germanizaciju, dapače je i od gimnazije htjela stvoriti rasadnik nijemštine. Već vrlo rano dolazile su u Osijek njemačke putujuće kazališne družine, što je također doprinijelo širenju njemačkog jezika u svakodnevnoj upotrebi. Iz austrijskih krajeva doseljeni Jevreji povećali su broj onih koji su se pišući svoja djela služili njemačkim jezikom. Vremenom se uvriježio običaj da se knjige i brošure namijenjene hrvatskom i njemačkom dijelu stanovništva izdaju u dva izdanja, hrvatskom i njemačkom. To su većinom bila pravila raznih društava, izvještaji banaka, poduzeća, društava i slična vrsta publikacija. Ipak je obično bilo navedeno, da je njemački oblik prijevod hrvatskoga originala. Pod utjecajem

ideja ilirizma širi se otpor protiv germanizacije, a na kraju stoljeća počinje intenzivni i sistematski rad na buđenju i jačanju nacionalne svijesti, što dovodi do vidnog opadanja broja njemačkih izdanja i smanjenja upotrebe njemačkog jezika u javnosti. Za vrijeme stare Jugoslavije već je vrlo malen broj njemačkim jezikom tiskanih knjiga, dok njemačke novine i dalje izlaze. Kako je već navedeno, krajem tridesetih godina broj njemačkih izdanja opet raste u vezi s akcijom organiziranja njemačke narodne skupine.

Mađarski jezik unatoč svih nastojanja službene politike, nagodbe, mađarona i prodiranja mađarskog kapitala u javnom životu u Osijeku nije igrao značajniju ulogu, premda se na ulicama mogao dosta čuti mađarski jezik. Broj u Osijeku tiskanih mađarskih knjiga neznatan je u usporedbi s brojem njemačkih knjiga. Niti postojanje mađarske tiskare taj broj nije znatno povećalo. Ipak je ranije nego prva njemačka knjiga tiskana u Osijeku jedna mađarska knjiga (1769) i to još u Franjevačkoj tiskari! Radi se o uputstvu za uzgoj svilenih buba namijenjenom mađarskom stanovništvu prekodravskih županija.

ANALYSE UND CHARAKTERISTIKEN DER DRUCK- UND VERLAGSTÄTIGKEIT IN OSIJEK

Zusammenfassung

Die Zeitspanne von 1742, dem Erscheinungsjahr der ältesten bekannten Druckschrift aus der Franziskanerdruckerei in Osijek bis auf die Gegenwart (1976) ist zur leichteren Erfassung des Wesens und der Eigentümlichkeiten der in der »Osijeker Bibliographie« verzeichneten Druckwerke in fünf, den historischen Gelegenheiten entsprechende Etappen eingeteilt. Es wird hervorgehoben, dass diese gesamte lokale Bibliographie den Entwicklungsweg, die wirtschaftlichen, politischen, kulturellen und demographischen Verhältnisse sowie die schöpferischen Tätigkeiten und das gesellschaftliche Leben im allgemeinen in Osijek widerspiegelt. Aus der kleinen österreichischen Festung in der Nähe der türkischen Grenze erwuchs seit der Befreiung Slawoniens von den Türken am Ausgang des 17. Jahrhunderts eine blühende Stadt, die heute 110.000 Einwohner zählt und das wirtschaftliche, kulturelle und wissenschaftliche Zentrum dieser Region vorstellt und in den letzten Jahren sogar zur Universitätsstadt geworden ist. Das Wesen, der Geist und der Inhalt der in Osijek erschienenen Druckwerke ist durch die jeweiligen politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Verhältnisse und die spezifischen lokalen Umstände bedingt. Daher auch die lokale Färbung, die besonders in der älteren Zeit, sogar noch bis zum zweiten Weltkrieg, stark in Erscheinung tritt. Im Gesamtbild der »Osijeker Bibliographie« nimmt jedoch diese lokale Note in neuerer Zeit stark ab, da sich seit der Gründung einiger wissenschaftlicher Institute und Fakultäten sowie der Abhaltung mehrerer wissenschaftlicher Symposien der Kreis der Autoren sowie der Bereich der behandelten Themen und Gegenstände stark erweitert hat und daher immer an allgemeiner Bedeutung und Interesse gewinnt. Das gilt insbesondere für einen grossen Teil der Buchproduktion der letzten zwanzig Jahre.

Als besondere Eigentümlichkeit wird zum Schluss hervorgehoben, dass in Osijek in der älteren Zeit Bücher nicht nur in kroatischer sondern auch in lateinischer, deutscher und ungarischer Sprache gedruckt wurden. Diese Vielsprachigkeit war staatspolitisch und demographisch begründet. Lateinisch als Amtssprache und Unterrichtssprache im Gymnasium, der nicht unbedeutende Anteil der Geistlichkeit im Schrifttum Osijeks erklären die grosse Zahl lateinischer Texte in der

Bibliographie bis gegen die Mitte des 19. Jahrhunderts. Durch die germanisatorische Politik der kaiserlichen Regierung, die deutsche Amtssprache bei Militär, Post und Polizeibehörde (bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts), ferner durch die grosse Zahl der zugewanderten deutschen Gewerbetreibenden usw. war Deutsch in Osijek in gewissen Kreisen zur Umgangssprache geworden. Daber auch die vielen in deutscher Sprache verfassten Texte und der Brauch einzelne Druckwerke in beiden Sprachen, kroatisch und deutsch, herauszugeben. Trotz des politischen und wirtschaftlichen Druckes hat die ungarische Sprache niemals die Bedeutung der deutschen im öffentlichen Leben Osijeks gewonnen und so ist auch die Zahl in ungarischer Sprache erschienener Bücher unvergleichlich kleine als jener in deutscher Sprache.